

ІСТОРИЧНА ДУМКА

УДК 94 (477.5)''18''/''19''=411.16

Віктор Доценко
(Ірпінь)РОСІЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО ЄВРЕЇВ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

У статті аналізується еволюція законодавства Російської імперії щодо євреїв наприкінці ХІХ - початку ХХ століття.

Ключові слова: євреї, Російська імперія, законодавство.

Україна багатонаціональна держава, в якій компактно проживають представники більше ста національностей. На сучасному етапі державного будівництва важливо реформувати та розвивати вітчизняне законодавство щодо статусу національних меншин України. При підготовці законопроектів важливо проаналізувати розвиток законодавства Російської імперії щодо вирішення національного питання. В законодавстві Російської імперії щодо національних громад, вагоме місце займають нормативно-правові акти, які регламентували статус та умови проживання єврейської меншини.

Цим питанням займалися і займаються різні дослідники. Однак для нас найбільш важливими є роботи Я. Хонігсмана, А. Наймана, А. Подольського. [9; 16].

Метою даної розвідки є аналіз Російського законодавства щодо євреїв кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В 1856 р. Олександр II в межах започаткованих ним буржуазних реформ наказав переглянути все існуюче законодавство щодо євреїв з метою його прискорення інкорпорації євреїв в загальноімперське життя та зрівняння їх в правах з корінними народами імперії.

Перші реформи зачіпали здійснення євреями рекрутської військової повинності. В травні 1856 р. було видано указ «Про дарування євреям полегшення при виконанні рекрутської повинності», відповідно до якого було ліквідовано інститут єврейських кантоністів, а також зрівняно євреїв з іншим населенням щодо проходження військової служби. [10]

Наступного року було видано Статут Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, який дещо послаблював обмеження щодо проживання привілейованих соціальних груп євреїв за межами смуги осілості.[11] В 1859 р. єврейське купецтво було зрівняно в правах з російськими. Згідно указу євреї, які протягом останніх п'яти років перебували в першій купецькій гільдії, отримували право проживати поза межами смуги осілості до тих пір, поки вони будуть залишатися купцями

першої гільдії, а десятирічне перебування в першій гільдії надавало євреям право проживати поза смугою навіть після виходу із гільдії. [12]

2 грудня 1861 р. Державною Радою було дозволено проживання у Києві євреям-купцям першої і другої гільдій, але згодом це право було обмежено лише купцями першої гільдії, а проживання останніх дозволялося лише у Либідській та Плоскій частині Києва. В інших районах міста євреям дозволялось тимчасове перебування лише з дозволу Головного місцевого керівництва. [4, с.14] В 1860-70-ті роки право проживати за межами смуги отримали юдеї з вищою освітою та вченими ступенями кандидата, магістра і доктора, ремісник и та відставні миколаївські солдати. В 1879 року права отримали аптекарські помічники, дантисти, фельдшери та повивальні бабки.

В ході реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. євреї отримали певні політичні права. Згідно судової та земської реформ 1864 р. євреям дозволялось обирати та бути обраними на виборні посади до земств та на посади судових присяжних засідателів. «Міське уложення» 1870 року закріплювало за євреями право обирати гласних депутатів до міських Дум. Однак кількість гласних-євреїв в міських Думах не повинно було перевищувати третини від їх загального складу. «Пам'ятні книги Полтавської губернії» зафіксували 13 гласних євреїв Кременчуцької Міської Думи. [14, с.35]

Разом з тим Судовим статутом 1877 року обмежувалось право євреїв виконувати обов'язки присяжних засідателів. Відповідно Статуту кількість євреїв, які включалися у списки присяжних засідателів, повинна була відповідати відсотку євреїв-мешканців повіту. Не допускалося призначення євреїв на посаду старших присяжних засідателів. По справах про злочини проти віри участь євреїв у складі присяжних засідателів заборонялася. Згідно рішенням Державної Ради 1884 року правила поширювались на Катеринославську, Полтавську, Таврійську та Херсонську губернії. Починаючи з 1889 р., заміщення посад присяжних повірених особами нехристиянського віросповідання вимагало особистого дозволу міністра юстиції. Жорстко були обмежені можливості євреїв займатися адвокатурою. [8, с.68]

В останній третині ХІХ ст. царські урядовці Олександра III та Миколи II проводили особливо жорстку антиєврейську політику. В 1881 році було створено Центральний комітет для розгляду єврейського питання під головуванням товариша міністра внутрішніх справ Д.В. Готовцева. Його діяльність започаткувала згортання реформаторських дій та повернення до єврейської політики Миколи I. В одному із чисельних урядових

законопроектів вирішити єврейське питання пропонувалось шляхом поділу всіх євреїв за родом діяльності на корисних і некорисних. Корисними визнавались тільки євреї-ремісники і робітники, а купці, торгові посередники зараховувались до категорії некорисних. Такої думки дотримувалась більшість вищої російської адміністрації. [6, с.61]

Жорстокі обмеження існували стосовно прав євреїв на державну службу чи суспільну діяльність. До 1835 року за євреями взагалі не визнавались права на державну службу. Згодом деякі послаблення були зроблені для євреїв-медиків. А у 1882 році було визнано можливим заміщення євреями посад військових лікарів та фельдшерів у межах 5 відсоткової норми. [7, с.48]

3 травня 1882 р. міністр внутрішніх справ Н.П. Ігнатьєв видав Тимчасові правила про євреїв, цей документ обмежував права їх мешкання поза містами і містечками, забороняв оренду нерухомого майна і торгівлю євреїв у дні свят. [3, с.15]

У західних прикордонних губерніях євреям, за винятком тих, що були приписані до місцевих общин до 27 жовтня 1858 р., не дозволялося селитися у 50-верстовій смузі, що безпосередньо прилягала до кордону. Цей закон фактично скоротив смугу осілості на 90% і максимально збільшив кількість євреїв у містах і містечках смуги. [13]

У 1893 р. із смуги осілості євреїв було виключене місто Ялта; у Севастополі, звідки євреї були виселені згідно з Височайшим Указом від 20 листопада 1829 р., з 1866 р. було дозволено проживати лише євреям – почесним громадянам та купцям першої та другої гільдії. [4, с.14]

Мета цих законодавчих актів – перегрупувати єврейське населення, перетворити містечка на села, щоб розірвати контакти із сільськими поміщиками. Указ 1882 року встановлював нову смугу осілості в середині існуючої єврейської резервації Російської імперії. Штучно посилювалась присутність євреїв у містах і фактично примусове залучення до торгівлі і посередницької діяльності.

З середини 90-х рр. XIX ст. починається період «роз'яснень» Тимчасових правил, внаслідок чого деякі норми законодавства щодо євреїв були пом'якшені або відмінені. Так, 8 травня 1897 р. було введено поняття «тимчасове перебування» євреїв у сільській місцевості, що практично ліквідувало норми і обмеження щодо проживання євреїв. [7, с.48]

В середині XIX ст. багатьох колах російського суспільства отримали поширення антисемітські настрої, які розглядали євреїв головними

експлуататорами коронного населення. Поширення даних настроїв серед вищої російської бюрократії спричинило повну зміну курсу в здійсненні єврейської політики. Показовим прикладом антиєврейського курсу є висновок Вищої комісії з перегляду законів про юдеїв графа К.І. Палена, яка діяла з 1883 по 1888 рік. Висновок передбачав посилення щодо євреїв репресивних дій при вирішенні єврейського питання та посилення русифікації євреїв. [15, с.204-205]

Більшість законів та установок, що стосувалися життя євреїв Російської імперії було спрямовано на обмеження їх загальнолюдських прав та економічних можливостей. Серед мотивацій особливих законів щодо євреїв головним було питання віросповідання: єврей, що приймав християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, що існували для нього як єврея. Правлячим Сенатом (рішення № 25. 1889 р.) визнавалося, що єдиною основою обмеження прав євреїв є їх віросповідання. Безумовно, існували і інші мотиви антиєврейських законів, наприклад, економічний. Але на першому місці було насамперед прагнення імперських політиків до асиміляції єврейського загалу, який дістався Російській імперії під час розподілу Польщі земель. Існування незалежно як в мовному, релігійному чи економічному плані компактно розселеної та досить добре організованої єврейської спільноти по суті становило загрозу для корінних принципів та засад функціонування державної влади в Російській імперії. На кінець XIX ст. політика царату щодо євреїв формулювалась досить відверто: або асиміляція і підкорення загальнодержавній меті Росії, або еміграція. Вся система законодавчого регулювання життя і діяльності загнаних в «смугу осілості» євреїв була спрямована на те, щоб примусити їх відмовитись від національних та релігійних традицій і, врешті, зробити важкий особистий вибір в рамках сформульованої імперськими політиками жорстокої альтернативи. Права євреїв було обмежено десятками законодавчих актів та положень. Вони переважно були позбавлені права вибору місця проживання в Російській імперії. Незначні винятки стосувались купців першої гільдії, осіб з вищою освітою, деяких категорій ремісників та осіб, що пройшли рекрутську службу.

Реакційні перетворення імператора Олександра III звели нанівець громадські права єврейського населення. Згідно з положенням закону 1890 р. «Про земства» євреї були звільнені від участі в земських виборчих зібраннях і з'їздах через «шкідливий» вплив єврейського елемента на організацію місцевого самоврядування. Нове міське Положення від 11 червня 1892 р.

взагалі усунуло євреїв від участі у міських виборах та від заміщення посад, що стосувалися міського суспільного управління. Виняток складали євреї-купці першої гільдії.. Навіть у місцях масового проживання число євреїв, що могли бути обрані у склад Думи чи Зібрання, не могло перевищувати 10% загальної кількості обраних. Положення передбачало позбавлення осіб єврейського походження прав обирати гласних членів управи, міського голову та бути обраними на ці посади. У міських управах повинні були вестись списки осіб, які за походженням не могли бути обраними до міської Думи. Згідно цього списку дозволялась присутність в управах 10 відсотків осіб єврейського походження від загального складу Думи. У великих містах і містечках, де євреї фактично складали половину і більше місцевого населення, представництво їх у місцевому самоврядування було ще меншим. Так, в Одесі, Києві, Кременчуку, Катеринославі, Кривому Розі представництво євреїв у місцевих Думах та управах складало лише третину від установленної норми. [6, с.63]

Паралельно з обмеженням права на проживання запроваджувались заборони на професійну діяльність євреїв та встановлювалась процентна норма в навчальних закладах.

Процентними нормами обмежувалось можливість єврейської молоді здобути вищу та середню освіту. В період правління Олександра II уряд постійно піднімав процентну норму для євреїв бажаючих здобути вищу освіту. В 1865 р. у всіх російських університетах навчалось 129 євреїв (3,2% всіх студентів), в 1881 р. – 783 (8,8%). В 1868 році євреї – слухачі вищих і середніх навчальних закладів складали 6,8% і 11,5% відповідно, в той же час вся чисельність євреїв імперії була меншою за 4% населення. [5, с.30]

В 1880-х роках ситуація змінюється в негативну сторону. За ініціативою міністра народної освіти І.Д. Делянова в 1887 р. запроваджуються процентні норми вступу єврейської молоді в середні а згодом і в вищі навчальні заклади – 10% в межах смуги осілості, 5% - за її межами і 3% - в Москві та Санкт-Петербурзі.

Всі ці заходи обмежували і без того вузьку сферу діяльності єврейського населення. Єврейська інтелігенція була позбавлена права здійснювати адміністративно-управлінську кар'єру і тому особливо прагнула до занять вільними професіями.

Антисемітська державна політика ставила собі за мету вирішити єврейське питання шляхом витравлювання етнічної приналежності та злиття іудеїв з корінним населенням. Не зважаючи на переслідування, євреї

зберегли свої позиції у господарському житті, здебільшого завдячуючи розвитку власної громадської ініціативи, яка мала захищати соціально-економічні і культурно-релігійні інтереси єврейських громад.

В період правління Миколи II вирішення «єврейського питання» було одним із пріоритетних завдань уряду, більша частина якого розуміла необхідність реформування єврейського законодавства. Протистояли ідеї реформування російські шовіністичні та праворадикальні організації, наприклад «Союз руського народу». Його керівник та один із ідеологів В.О. Меньшиков серед російських політичних діячів славився своїми антисемітськими поглядами.

10 травня 1903 року Микола II затверджує Положення про тимчасову заборону особам єврейської національності набувати прав власності, володіння і користування нерухомим майном за межами суги осілости, а також запропонований комітетом список 101-го поселення у смузі осілости для вільного проживання євреїв. Наприклад, у Волинській губернії до таких поселень належали Сарни, Малі Сарни Рівненського повіту, Стара Гута Заславського, Фридрихівка Староконстантинівського, Ярунь, Ємільчино, Соколів Новоград-Волинського повітів, поселення при станції Маціїв Ковельського повіту. Тобто влада намагалася керувати економічною діяльністю і розселенням євреїв, визначаючи їх місця постійного проживання. [2, с.121]

Революційні події в імперії змусили Миколу II видати низку юридичних актів, які покращували становище євреїв. Зокрема, Маніфест 17 жовтня 1905 року розширював громадянські права та свободи євреїв. Указом від 5 жовтня 1906 року скасовувались деякі обмеження у правах «сільських обивателів і осіб податних станів», євреям надавалась свобода у виборі постійного місця проживання. [1, с.125] Відповідно до основних положень Маніфесту 22 травня 1907 року Міністром внутрішніх справ П. Столипіним видано циркуляр, який призупиняв виселення євреїв з заборонених для проживання місць імперії, якщо вони оселились там до 1 серпня 1906 року, а також мали власну власність та сім'ї.

Отже, ставлення до єврейського етносу з боку самодержавної влади було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їх прав. Російське імперське законодавство XIX – початку XX ст. в повній мірі відобразило ці процеси. Разом з тим необхідно наголосити, що політика російського самодержавства щодо євреїв здійснювалась у загальному руслі націоналістичної та шовіністичної

політики царизму щодо всіх не титульних націй і народностей Російської імперії. Дії царату через систему законодавчих актів обмежували правове та соціально-економічне становище майже всіх верств єврейського населення. Що зумовило активну участь євреїв у основних суспільно-політичних рухах Російської імперії, розгортанні власної системи громадських об'єднань та політичних партій.

Таким чином, російська єврейська етноконфесійна політика призвела до формування в єврейському середовищі національного та революційного рухів. Соціально-економічна, політична та духовна модернізація російського єврейства в другій половині XIX на початку XX ст. призвела до зменшення ролі єврейських общинних інститутів, зміні його структури. В цей період відбувається швидке соціальне розшарування єврейства. Формується єврейська національна промислова та фінансова буржуазія, з'являється індустріальний пролетаріат. Поширення серед євреїв світської освіти та поява власної інтелігенції і осіб «вільних професій», призвело до формування двох напрямків національного будівництва. Представники першого виступали за асиміляцію російських євреїв. Другі почали готувати ґрунт до проголошення єврейської держави, шляхом створення єврейських громадських об'єднань та політичних партій. В кінці 1880-х рр. в Російській імперії починають виникати перші єврейські організації сіоністського спрямування. Формування сіоністського руху здійснювалось у декількох напрямках, пов'язаних з переселенським рухом, національно-культурною консолідацією та поширенням соціалістичних ідей. На території імперії з'являються організації палестинофілів; в 1890 р. в Одесі було створено товариство взаємодопомоги євреям-землеробам і ремісникам Сирії та Палестини.

В лютому 1917 року після перемоги в Росії лютневою революцією Тимчасовий уряд скасував всі 140 єврейських закони і розпорядження, що обмежували життя євреїв. Це дозволило вийти із підпілля єврейських політичних партій та різноманітним громадських об'єднань. Одночасно розпочався рух за створення нових добровільних товариств та організацій.

Джерела та література:

Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914) розселення, господарське життя, міграції./ М.В. Бармак. – Тернопіль, 1999.

1. Бородій А. Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. / А. Бородій // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 118-123.

2. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець XIX – поч. XX ст.) С. Дубінець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XII. – Запоріжжя, 2000. – С. 14-20.
3. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX-XX століттях: Документи і матеріали. – К., 2002. – 280с.
4. Ильина О.А. Еврейская эмиграция из Российской империи в Палестину, 1880-1904 гг.: идеология, практика, мифология. / О.А. Ильина. Дисс. на соискания учен. степени канд. ист. наук. – М.: МГУ, 2009.
- Кальян С. Антиєврейська політика царського уряду (1889-1907 рр.) С. Кальян // «Єврейська історія та культура кінця XIX початку XX ст.». Збірник матеріалів X міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2002 р. – К.: інститут Юдаїки, 2003. – С.58-66.
5. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.
6. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440с.
7. Подольський А.Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1995. №6. – С. 61-65.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XL. №42264.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XXXI. №30888.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание второе). – Т.XXXIV. №34248.
- Полное собрание законов Российской империи (Собрание третье). – Т.II. №834.
8. Твердохлеб Н.Ф. Евреи Кроменчуга. Исторический очерк. / Н.Ф. Твердохлеб. – Кременчуг, 2004. – С. 35
9. Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX века. / А.К. Тихонов. – СПб., 2008.
10. Ханигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). / Я.С. Ханигсман, А.Я. Найман. – Ч.1. – К., 1993. – 174с.

Аннотація

В статтє аналізується еволюція законодавства Російської імперії в отношенні євреїв в концє XIX начале XX века.

Ключевые слова: евреи, Российская империя, законодательство.

Annotation

Summary: the article analyzes the evolution of the legislation of the Russian Empire for the Jewish community in the XIX – XX centuries.

Keywords: Legislation, the Russian Empire, Jews, set of laws.

УДК 94+316.343.37 (438) (477) «18»

**Людмила Іванова
(Київ)**

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПОГЛЯД НА СЕЛЯНСЬКЕ
ПИТАННЯ(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТТЯ)**